

Героичният Момчил –

между историческите факти и фолклорното превъплъщение

Народният творец превръща Крали Марко в племенник на Момчил войвода

Всеки народ в миналото е мечтал да има прочут герой, който да е основание за гордост, и пример за подражание. Близо до този бленуван за българите, особено в периода на турското робство, персонаж е най-вече Крали Марко, главният герой в юнашките песни, макар че, в интерес на истината, той не е само български, но и общ персонаж във фолклора на южните славяни.

Ако съдим по закономерностите в световното развитие на подобен тип фолклорно творчество, в процеса на установяването на Крали Марко като герой, той е изместил в песните, запазили се за него, редица други герои, които постепенно са се заличили от съзнанието на народа. Останали са песните, останали са мотивите и типове сюжети, но са изчезнали героите, които сигурно са били поздравено свързани с конкретна историческа обстановка. Според Петър Динеков може би са съществували военно-героични песни, свързани със Симеоновите воители, падането на Първата българска държава и героичните битки на Самуил, победите на Асеновци, въстанието на Ивайло и нашествията на татарите (вж. Петър Динеков, „Български фолклор“, С., 1980, с. 193). Марин Дринов, Иван Дуйчев и Ал. Теодоров-Балан пък пишат за български юнак (княз) Пленимир (Прелимир), живял по времето на цар Петър I.

Най-ранното засвидетелстване на юнашки песни е на византиеца Никифор Грегора (Григора, Грегорас), който през 1328 г. минал през Серско до Скопие и чул от придружаващите го славяни песни за техните юнаци. А свидетелствата за песни с герой Крали Марко са от XVI век, т. е. век и половина-два след смъртта на самия исторически прототип (Петър Хекторович – 1556 г., М. Безолт – 1584 г.).

Мисля, че можем да предположим съществуването на епопеен цикъл или поне на група песни около об-

раза на Момчил. Основания за това ни дават някои от запазените песни, разказващи за смъртта на героя, в които се извежда генеалогията на Крали Марко като негов племенник, син на сестра му. Момчил сигурно е бил прочут герой, щом епопейният герой, който го измества в песните, се свързва с него, за да се подчертае юнашкото му потекло, без това да е исторически достоверно.

Историческият Момчил е много интересна личност заради своята съобразителност и предприемчивост, щом в едно смутно време (нашествието на турците в земите на Балканския полуостров) успява да се издигне от обикновен селянин до феодален владетел на малка държавица в областта на Родопите и Беломорието. Смутната обстановка създава възможност за разместване на нивата в социалната йерархия (да си припомним последните римски императори, някои папи от историята на римокатолическата църква, Наполеон... за да стигнем до най-новата история, когато бивши ефрейтори и семинаристи решават съдбата на цели държави). Но и в българската история Момчил не е уникален случай – по-малко от век преди него, също в такава смутна обстановка (нашествието на татарите, грабежите по българските земи, без да могат фе-

одалите и царят да попречат на това) простият свинепас Ивайло разбива царската войска, влиза като победител в столицата и се обявява за цар. Друг е въпросът, че успехите им не са дълговременни.

От византийски източници се знаят някои исторически факти относно личността на Момчил. В началото той е бил водач на бунтовническа дружина, която е нападала богати пътници, а може би и царска сватба (да си спомним великолепия исторически роман на Стоян Загорчинов „Ден последен, ден господен“). По-късно той е бил на служба при византийските императори и при сръбския крал, като успешно е лавирал между тях. Подкрепяйки Кантакузин в междусобиците във Византия между регентката Ана Савойска и обявилия се за император Йоан Кантакузин, Момчил получава севастократорска титла и Родопската област, където създава своя държавица. През 1345 г. Кантакузин се съюзява с турците и напада Момчил – държавицата му е покорена, а той е убит. Историческата личност умира, но нейният образ заживява в народните песни. Вероятно е съществувал цикъл или поне група от юнашки песни, циклизирани около образа на Момчил, като по-късно Крали Марко го е изместил в по-голяма част от тях. Основният

Крепостта в Перитеорион, североизточна Гърция, Родопите, Западна Тракия, град на последната битка на Момчил и неговата смърт през 1345

Българите към 1340 г. с владенията на севастократор Момчил и столицата им Царево (дн. Ксанти)

мотив в запазените (записаните) песни е **мотивът за смъртта на юнака**. Може да се намери обяснение за това защо са запазени в народната памет точно тези творби. В песните за подвизи, героични дела и юнашки състезания, за сгодяване, спечелване на невеста и сватбени празненства много по-лесно е било героят да бъде изместен. Още повече че това са основни мотиви, върху които се изграждат много фолклорни творби. В този смисъл в тях има нещо унифициращо, нещо, което уеднаквява песните, а оттам и героите. Замянето на едни герои с други в сходни (а и еднотипни) ситуации в такива случаи е било много лесно. Имената на героите (а името е нещо индивидуализиращо) не са толкова от значение. Важното е запазването на традицията, а в нейното развитие някои имена се губят и на тяхно място идват други – на по-„съвременни“ личности, които са привлекли фолклорния творец с постъпките и поведението си, като по този начин те остават в народната памет... до момента, в който бъдат подменени с нови. Не се знае, ако песните за Крали Марко не са били записани, дали той е могъл да бъде изместен от друг герой. Но тук вече важи новата историческа ситуация, еволюцията на народността и на художест-

Момчил юнак

веното съзнание. За новото време типът герой юнак не е толкова близък на българина, колкото в годините на робството.

Що се отнася до мотива за смъртта на юнака, в него има повече конкретност, повече юнашка „индивидуалност“. Тук като че ли са запазени повече спомени, близки до историческата достоверност. Историческият Момчил загива в битка

с неприятелите, а жена му е освободена от Йоан Кантакузин. Последното е доста съмнително за фолклорния творец, щом в песните за смъртта на героя включва и **мотива за невярната жена, която предава съпруга си на враговете му**. Мотивът е твърде устойчив в различните варианти. В песента „Момчула войвода и цар Костадин“ (сборникът на братя Миладинови, с. 157, и „Българско народно творчество“, т. I, С., 1961, с. 101–105) е потърсено психологическо обосноваване на предателството от страна на Момчилица: вечер подковават коня на мъжа ѝ, а сутрин е с изтъркани подкови и затова тя пита Момчил каква е причината. Той ѝ признава, че нощем ходи в Солун при „еврейка девойка“, после в Белград при Мара Белоградска, и накрая в Истанбул при сестрата на цар Костадин. Получила такъв отговор, Момчилица изпраща писмо на цар Костадин, в което му съобщава, че мъжът ѝ люби сестра му и го съветва да устрои засада на юнака, когато той ходи невъоръжен до Манастира града. Виждайки засадата, Момчил иска да се върне и да влезе в дома си, но невярната му съпруга е затворила портите. Тогава той моли сестра си да му отвори.

Но тя не е в състояние, защото Момчилица е насмолила и увила косата ѝ около диреци. Все пак, отскубвайки косата си, сестрата се опитва да помогне на брат си, като спуска платно,

но Момчилица го прерязва, Момчил пада и се пребива. Цар Костадин влиза и мери рубата, калпака и ботушите на героя, но те са му извънредно големи. Тогава той разбира какъв юнак е погубил и жестоко наказва жена му, а сестра му взема със себе си. Тази песен като че ли е най-близо до историческата реалност, за разлика от другите, в които приказното изцяло изпълва художественото им пространство. На първо място името на епопейния противник е най-близо до името на историческия враг (Костадин – Кантакузин). Той живее не другаде, а в Стамбола града, който е настоящата турска столица, но и бившата византийска. Освен това песента не завършва (както другите) с женитбата на победителя за сестрата на героя, което е чисто приказен финал.

Песента „Крал Петрушин открадва Момчиловото либе“ (СБНУ, кн. 2, с. 84, и БНТ, т. I, с. 106) представя друг вариант на смъртта на Момчил. В началото е срещата на Момчиловото либе с крал Петрушин и уговорката им да погубят юнака. Тук е вмъкнат един мотив, характерен за юнашките песни: невярното либе (съпруга) опърля крилата на коня, разранява раните и запоява сабята с калай. Момчил отива на лов, но чува заговорниците и кара коня си да литне, за да се спасят. При тази ситуация фолклорният творец използва същия (устен) текст, с който е представил преди това действията на невярното либе, но в случая през „погледа“ на побратима на героя — коня: формулността е съществена черта на епопейното творчество, но не и основополагаща за съществуването на епопея. Момчил и конят му успяват да стигнат до затворените порти, където се повтарят ситуацията и разговорите, познати ни от предишната песен. Но Момчил не загива от падането (причинено от срязаното платно), а от ръката на Петрушин. Преди да загине, той му казва: „...да погубиш мое пръвено либе,/ да залюбиш моя мила сестра.“ Влизайки в дома на Момчил, крал Петрушин мери кожуха и калпака на героя, разбира какво е направил и изпълнява заръките на убития. Песента „Убийството на Момчил юнак“ (СБНУ, кн. 48, с. 47, и БНТ, т. I, с. 111) разгръща сюжета на предиш-

ната песен, но го обогатява с мотива за пророческия сън на юнака – три люти змии, две от които убива Момчил. Песента е забележителна със своя финал: „Той (Вукашин — б. м.) си взе Момчилова сестра,/ та четири рожби си добили,/ четвъртата – млади Крали Марко“.

Мотивът за невярната жена е познат и в цикъла за Крали Марко, като най-често се свързва с епопейния противник Беле от Костур, с когото избягва Марковата жена. Преобличайки се като калугер, юнакът убива и врага си, и невярната си жена.

Мотивът сигурно има архаична основа. Похитяването на чужда съпруга е тема още на „Рамаяна“. Причина за Троянската война е, че Парис отнема Елена от Менелай – в „Илиада“. Кандидатите за ръката на Пенелопа се домогват до вярната Одисеева съпруга в негово отсъствие („Одисея“). Клитемнестра убива заедно с любовника си Егист своя съпруг Агамемнон – но това е вече трагичен мотив, защото престъплението влече след себе си нови престъпления. Мотивът за похитяването на чужда жена е предимно епопеен, тъй като довежда до противопоставянето на епопейните противници, а понякога и на цели племена и родове. Отнемането на чужда жена е не само накърняване на собствеността, но и унижаване, което засяга достойнството на юнака. Това е обида, която само кръвта може да измие. Агамемнон отнема на Ахил Бризеида и потичат потоци от кръв – оттегляйки се от боевете, Ахил позволява на троянци да започнат да печелят победи, нарушеното равновесие източва кръвта на ахейци. Мотивът за отнемането на чуждата жена има два варианта: за жената, която е останала

вярна (най-типичен пример – Пенелопа), и която не е. Вариантът за невярната жена е основният двигател на действието в песните за смъртта на Момчил, макар че не е разгърнат в такава степен, както е в цикъла за Крали Марко.

Мотивът за засадата е свързан със слабите герои – тези, които не смеят да излязат в открит двубой. Тук има и голяма доза оценъчност. Мотивът е особено характерен за тази част от песните за Крали Марко, в които се разказва за делата му, след като е изгубил силата си.

Затворените врати и тяхното преодоляване (разбиване) са част от сценария на сватбената пантомима, просъществувала като вековна българска традиция.

Мотивът за сестрата със завързаните (насмолените, прикованите) коси е свързан предимно с песните за Момчил (а не за друг фолклорен герой), както и мотивът за платното. Платното е интересен атрибут в творбите за герои. Докато Пенелопа разтъкава нощем платното си, за да забави избора на съпруг от кандидатите за нейната ръка, Момчиловата сестра изважда своето от сандъка си (вероятно от прикята си) и се опитва да спаси своя брат. В това има нещо символично: верността към брата е над всичко.

Смъртта на юнака е „индивидуализиращият“ мотив. В него има много драматизъм – как ще загине героят, който е извършил многобройни подвизи. Ахил сам прави своя избор: първо, предпочита кратколетния, но славен живот пред дълголетното, но безславно съществуване, и второ: убивайки Хектор, той знае, че ще загине: „Убиеш ли Хектор Приамов,

гибел очаква и теб, сине Пелеев.“ Ролан загива, верен на своя крал и на милата си Франция, но се бави да надуе рога за помощ.

Оценката се дава не само от това как загива юнакът, но и от отношението на противниците му към него. Във връзка с това е мотивът „не по мярка“ – за атрибутите на героя: дрехи, ботуши, калпак, но най-често оръжието му. Никой не успява да опъне лъка на Одисей, единствено неговият собственик. Преобличен като калугер, само Крали Марко успява да вдигне сабята си и след това да накаже враговете си. В песните за смъртта на Момчил победилият го противник (с помощта на коварната съпруга) разбира какъв юнак е погубил едва когато се опитва да облече кожуха на героя, да обуе ботушите му и да сложи калпака му. Хиперболизацията при това мерене има за цел окончателно да извиси юнака и неговата сила. Момчил е убит, но е по-голям юнак от живите. В случая има и един вид дистанциране по отношение на силата, могъществото и славата на героя – дистанциране от другите герои, но и от нас, слушателите. Свързан с мотива за наказанието на невярната съпруга и възнаградена-та вярност на сестрата (един чисто приказен мотив — за победата на доброто над злото), образът на крал Вукашин (Вълкашин) намира място в песните за смъртта на Момчил, за да бъде изведена епопейната генеалогия на главния герой в юнашките песни, сина на крал Вукашин – Крали Марко, превърнат от народния творец в племенник на храбрите Момчил войвода.

Пламен Томев

